

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Revue des deux mondes.

Նորերս ինչպէս հաղորդեցին լրագրերը, ֆրանսիական կառավարութիւնը Պատւոյ լէգէօնի շքանշանը շնորհեց մի ֆրանսուհու՝ տիկին Գօլիէին: Սա այն կինն է, որ 1895 թւի հայկական սարսափների ժամանակ Սերաստիայում իր ամուսնու՝ ֆրանսիական հիւպատոսի հետ իր կեանքը բազմաթիւ վտանգների ենթարկելով, աշխատել է անել, ինչ որ հնարաւոր է թիւրքական զազանութիւններից անմեղ զոհերին փրկելու համար: Արիւստիքով ու բարի կրօնով այդ անձնութիւնն էր, որ ֆրանսիական կառավարութիւնը վարձատրեց շքանշանով:

Revue des deux mondes-ի այս տարուայ յունուարի 15 №-ում տիկին Գօլիէն հրատարակել է այն սարսափի յիշողութիւնները En Arménie (Հայաստանում) վերնագրով: Մարգասէր տիկինը այս յիշողութիւններն են, որ մենք պէտք համարեցինք թարգմանաբար տալ «Մուրճի» ընթերցողներին:

1895 թ. օգոստոս. (ամառանոցում)
«...Մօրիսը ենթադրում է, որ լուրջ դէպքեր են տեղի ունենալու մեղմ եղանակներին (saison douce): Թիւրքերը, յայտնի յափշտակիչներ, աւարառութիւններն սկսում են միայն լաւ եղանակներին, երբ ոչ շատ տաք է, ոչ շատ ցուրտ:

Մեր ամառանոցը գտնուում է Սե-

րաստիայից 5 կիլոմետր հեռու Ղըզըլ-իրմաք Ղըվէթի մօտ, որ բանացնում է մի հայկական ջրաղաց, որ պատկանում է սակայն մի փաշայի և այս պատճառով կոչւում է Թիֆթաք փաշայի ջրաղաց:

17 Օգոստ. Խոհարարն այսօր մեզ բերեց վատ լուրեր: Դուրս է գալիս, որ Վանի կողմերում, ուր ֆրանսիական հիւպատոս չը կայ, շատ քրիստոնեաներ են կոտորել: Միթէ ճշմարիտ է: Արեւելքում չափազանցում են. սակայն միջնորդի մէջ մի բան կայ...

Սերաստիայում մենք արդէն առիթ ունեցանք տեսնելու մի շփոթութիւն: Վերջին ամսում, երբ ես այնտեղ մեռնակ էի սենեակումս, փոքրիկ էլ զնացել էր զօսանքի, յանկարծ լսում եմ ամբողջ մոմոց, նայում եմ և տեսնում բազմաթիւ հայեր, որոնք վազում են: Հարցնում եմ պատճառը, նրանք ինձ պատասխանում են, թէ գնում են եպիսկոպոսին (յուսաւորչական) խնդրելու, որ նա պաշտպանէ քաղաքական բանտարկեալներին, որոնց զափթիւնները ձեռով կիսամահ են տրել:

Ցանկաւոր լսում եմ սուր ճիշեր: Մի խումբ փոքրիկ թիւրքեր, որոնք գալիս են հակառակ կողմից, ընդհարում են հայ մանուկների հետ: Վերջիններս ցրել են գալիս, բայց սրանցից մէկն ստանում է դանակի մի ծանր հարուած քունքի վրայ: Նա պառկած է գետնին

թիւրքերն անցնում են ծիծաղելով իսկ հայերը յետ եկան չափուած քայլերով, շփոթուած, բայց նայում են վերաւորին առանց նրան օգնութեան հասնելու:

Եւ մանուկը շարունակում է ճշար, և նրա ճիշն այնքան ցաւալի է: Ես վար եմ իջնում, մարդիկ զլխարկները հանում են, և ճանապարհ տալիս. ես բռնում եմ երեսայի երկու ձեռքից և քաշ տալիս դէպի հիւպատոսարան:

Ամբոխը խիտ դարմացած է, մանաւանդ երբ եկաւ բժիշկ Գարեգին Հէքիմեան: Մարդիկ դարմացել են, որ հիւպատոսարանի բժիշկը կանչում է մի աղքատ տղայի համար:

Բժիշկը պահանջեց մի բարեացակամ մարդ երեսային բռնելու համար, մինչև որ ինքը կարէ ճակատը, որի կաշուի մի կտորը կախուկ է խեղճ երեսայի աչքի վրայ, բայց ոչ որ յանձն չի առնում, ծիծաղում են: Ես չեմ կամենում դիմել Պանայիօտուն՝ (իմ յոյն ծառային), որ իր պաշտօնից դուրս որեւէ բան աշխարհ խիտ անտրամադրել է և սաստիկ ատում է հայերին: Այն ժամանակ ես յանձն եմ առնում առանց քաշուելու, մանաւանդ որ իմ շրջագիւցտը արիւնով պատած է արդէն, սակայն ես սիրտ չեմ անում նայել: Ինչ վերաբերում է երեսային, նա չի էլ ճշում—այս մարդիկ ապշեցուցիչ դիմացկունութիւն ունեն:

Երկու ժամ յետոյ, մեկնելիս, երեսան ցատկոտում էր՝ ձեռքին բռնած մի արծաթէ դրամ

.

Օգոստ. 18.—Մեր կեանքը շարունակում է լաղաղ լինելու ժանի (իր երեսան) առողջութիւնը հիանալի է, բժիշկը յաճախ դալիս է մեզ տեսնելու, նրա այցելութիւնը մեզ զբաղեցնում է. նա լաւ խօսող է, բայց նորութիւններ չէ բերում: Այնպէս քիչ կեանք կայ Սեբաստիայում, մի հատ օտար հիւպատոս, Մ. Ժ... Միացեալ—նահանգների հիւպատոսը, մի շատ սիրալիւր անձ, որ սակայն միայն երաժշտութիւնից է խօսում, մի բան, որ այս տեղին պատշաճ չէ: Ինչ վերաբե-

րում է հայ ընտանիքներին, նրանցից մինչև իսկ կրթուածները, խոստովանում եմ, ինձ համար սակաւ են համակրելի. ինչ արծաթասիրութիւն:

Օգոստ. 30. Երեւաս մեծանում է: Հարկաւոր կը լինի նրան նոր շորեր ձեռել, որովհետև Փրանսիայից ուղարկուածները չ'ստացուեցին, երեկ ճանապարհին գողացուել են: Ինչ անեմ, չեմ կարող այս փոքրիկ Փրանսիացուն հագցնել թիւրքի կամ հայի ձեռով ընդն անտանելի է. խոտի մի ծիւ էլ չը կայ, և մեր կովը հիւանդ է:

Սեպտեմբ. 19.—Մենք մի տագնապ ունեցանք: Առաւօտեան ժամի 1-ին, մի մութ գիշեր, մենք զարթեցինք ջների հաշիցից: Որովհետև շների մոմուցը մեծանում էր, Մօրիսը վեր կացաւ, աւերձանակը լցրեց, և վրանի եզրը բարձրացնելով, առանց աղմուկի դուրս սողաց: Նա շուտով պատահեց Պանայիօտունին հրացանը ձեռքին, որ աշխատում էր իսաւարի մէջ բան ջոկել: Գալստի ասաց, որ մի քանի րոպէ է, ինչ նա նշմարում է իսաւարի մէջ շարժուն ստուերներ: Նա հետեւ է այս ստուերներից մէկին, յետոյ կանգ է առել, վախենալով ընկնել դարանի մէջ: Մօրիսը և նա գնացին միասին. ես լսեցի, ինչպէս նրանք հեռանում են, և սիրտս թրթռում էր... նրանց պլտոյան անօգուտ անցաւ և սակայն շրները չէին հանգստանում:

Այս առաւօտ մի հայ հովիւ յայտնեց մեզ, որ գիշերը Պանայիօտունի սպանելու են եկած եղբւ: Մանրամասնութիւններ անկարելի եղաւ իմանալ: Հովիւը չէր համարձակում աւելին ասել: Արդեօք եկողները քրդեր, թիւրքեր, թէ՛ չեքեղներ էին, ս՞կ գիտէ:

—Դիտե՛ս սա ինչ է նշանակում, ասում է ինձ Մօրիսը: Դա նշանակում է, որ շուտով շարդեր են լինելու, և որ իմ ներկայութիւնը ճնշում է, որովհետև նրանք գիտեն, որ ես մէջ կ'ընկնեմ. իսկ իթէ կորցնեմ Պանայիօտունին, նրա տեղը ոչ ռքի դնել չեմ կարողանայ: Լսի՛ր, բաւական է ամարանոցի կեանքը, գրանք Սեբաստիայ:

27 Սեպտ., Սերաստիա.—Մեր վերադարձը բարի չ'եղաւ. փոթորիկ ունեցանք. եղանակը ցուրտ է, Մօրիսը մըրսել է և հազում է:

Սեպտ. 29.—Լաւ եղանակները վերսկսուեցին, և մենք խեղդում ենք քաղաքի ակտաբեր փողո մէջ: Բայց և այնպէս՝ լաւ որ այստեղ ենք, պարզ է, որ մի բան է պատրաստում...

Նախ հայերը շատ լցուած են երևում: Նրանք մտածում են ապստամբութեան մասին. մի բան, որ կատաղեցնում է Մօրիսին, որ երբէք չէ հասկանում ապստամբութիւնները, ինքը կարգապահ զինուոր է:

.....
.....
.....

Հոկտ. 1.—Յուզմունքն աճում է երկրում, ընդհարումներ են տեղի ունենում: Արիւնը հոսում է: Այս ողորմելի հայերը խենթացել են, լինէ է: Նրանք շատ են ձայններ բարձրացնում: Նրանց կօմիտէաները գէնքեր ունենաւ Բայց ու՛մ օգնութեան վրայ են յոյս դրել:

Այո, ես գիտեմ, նրանք յիշում են Միրիայում արած մեր արշաւանքը. խոստովանում եմ, այստեղ զաւուրս առաջ ես այդ մասին երբէք չէի լսել. նրանք համոզուած են նոյնպէս, որ Միացեալ-Նահանգները շատ աւելի դժուար են, քան Անգլիան, որը ասելքի միջի այլոց, մեծամեծ խոստումներ տալուց յետոյ՝ նրանց միանգամայն մոռացել է, և նոյն իսկ Սերաստիայում հիւպատոս չ'ունի:

Հոկտ. 3.—Մօրիսը այս առաւօտ դուրս գնաց և յետ եկաւ խիստ մտուզեալ: Ես չը կարողացայ նրանից մի հատ խօսք դուրս քաշել: Բայց նախաճաշի ժամանակ նա յանկարծ ասաց.

—Լաիւր, փորձի՛կ, դու մեկնում ես վաղը և եթ ժանի հետ.

—Ա, հա... բայց ինչո՞ւ համար:

—Որովհետեւ չուտով կուի է լինելու, և եթէ ես կեանքս պարտական եմ իմ կառավարութեանը, պարտական չեմ սակայն զոհել իմ կինն ու երեխան: Ես սկսեցի ծիծաղել:

—Նախ բաները ես այնպէս էլ սև չեմ տեսնում ինչքան դու, ասացի, և մէկ էլ աշխարհում ոչինչ չէ կարող ինձ քեզանից հեռացնել, երբ դու գտնում ես, թէ վտանգ կայ:

Մօրիսը յօնքերը կիտեց, բայց էլ չը պնդեց, միայն պտտում էր սեղանի շուրջը բեխերը քաշքշուով, յետոյ մօտեցաւ համբուրեց ինձ:

Հոկտ. 14. Մօտենում է: Իրար կոտորում են շրջակայքի գիւղերում: Ես շտապեցնում եմ Մօրիսին առանց ուշացրելու կազմակերպել մեր պաշտպանութիւնը: Լիւսին (աղախին) և ես սուրբակները լցնում ենք աւագով՝ լուսամուտները փակելու համար: Պանախօտին նշանի տախտակ է դրել պարտիզում և ինձ սովորեցնում է հրացան կրակել. նրա համար միևնոյն է վառօդի հոս առնել, իսկ ես առաջի հարուածներին գլուխս դարձնում եմ, այնպէս որ քիչ էր մնում մի անգամ կրակէի նրա երեսին: Այժմ ես շատ էլ վատ չեմ կրակում:

Նոյեմբեր 5.—Մեզ հասնող լուրերը հաստատում են, որ հայերը չեն ապստամբուել, այլ թուրքերն են կոտորում ու թալանում:

Կարահիսար, Ջարա, Դիվերգի բուցերի մէջ են: Այնտեղ կոտորել են շրջալուրին, մի քանի հարիւր փորձիկ երեխաներ միայն թողնուած են աւերակների մէջ: Նրանք էլ կը կոտորուեն սուլից, եթէ վայրի զաւաններից տակաւին չեն յօշոտուած: Դժբաղդաբար մենք ոչ ոք այնտեղ ուղարկել չենք կարող: Աստահելի մարդիկ համարում ենք Պանախօտիին և երկրորդ կավաս Մհամմեդին. այս վերջինը մի վիթխարի է, բայց այնպէս յիմար, որ միւսը նըրան պէտք է առաջնորդէ:

Ձուկայում մենք մեծ քանակութեամբ պաշար ենք գնում, որովհետեւ թալանի ժամանակ ոչինչ չի մնայ, քանի որ բոլոր խանութները պատկանում են հայերին: Կացութիւնը դառնում է անհանգստացուցիչ: Ամեն գիշեր մենք սպասում ենք հրացանածրգութեան և անդուն ենք: Միայն մեր

աղախենը, Լիւսին, չի կորցնում իր հոգու խաղաղութիւնը և կրկնում է ժրպտալով:

—Ոչ, տիկին, այդ անկարելի է, Աստուած այդ թոյլ չի տալ:

Նոյեմբեր 7.—Ես գնացի Լոտանկու եղուիտ հայրերին և քոյրերին, որոնք բնակում են մի հեռուոր թաղում, վալիի պալատից հեռու և մահմեդականներին թաղից այն կողմը. (այդ երկու միսսիօնները մէկը՝ միսսից բաւական հեռու են): Ես նրանց ասացի, թէ Մօրիսը խորհուրդ է տալիս պաշար ձեռք բերել և զինուել:

—Մենք զինուեմք: Օ, ոչ, տիկին, ասաց ինձ գլխաւորը. Տէրն ասել է՝ «Մի սպանիր»:

—Բայց ձեզ կ'սպանեն:

—Մենք Աստուծոյ ձեռքում ենք:

Քոյրերը աւելի նուազ խաղաղ և աւելի պակաս հնազանդ թւացին, բայց նրանք էլ սիրտ չեն անում զէջքին ձեռք տալ:

Մօրիսը հաղորդում է Պօլիս, թէ բանը վատ է: Բարեբաղդաբար մենք հեռագրալար ունենք: Մի պաշտօնական իմացուեց, որ Վիարբէքիի հիւպատոսը շատ տխուր լուրեր է ուղարկում, բայց իմ ամուսինը շարունակում է պահպանել իր լաւ տրամադրութիւնը, նրա կարծիքով մինչև ջարդի վճռական հրաման չը դուրս գայ, սարսափելու ոչինչ չը կայ: Արդեօք ասում է բոլորն, ինչ մտածում է. կարծեմ ոչ, որովհետև նա սկսել է ինձ սովորեցնել կարգաւ ծածկագիր հեռագիրները:

Նոյեմբեր 10. Ես գիպուածով իմացայ, որ ջարդերն սկսուած են էրզրումում. Մօրիսն ինձ չէր ասում:

Նոյեմբեր 11. Մեզ ասացին որ մի հիւպատոս քիչ է մնացել սպանուի թուրքերի ձեռքով, նա հեռագրել է դեսպանին իր ծանր կացութիւնը, որի վրայ պ. Պամբօնը ուղղել է վալիին հետեւեալ սպառնալիքը. «Եթէ իմ հիւպատոսը կորչի, ձեր գլուխը կ'ընկնի»: Այս շշուկը ինձ սարսափեցնում է, բայց Մօրիսն ինձ հաւատացնում է, թէ մին-

չև այժմ դէպք չէ եղել, որ հիւպատոսարանում փակուած հիւպատոսը ըստանուի, կամ հիւպատոսարանը յարձակման ենթարկուի, եթէ մինչև իսկ նրա տունը փախստականներով լի լինի: Պատուող շշուկները ուրեմն լուրջ չեն:

Այն ժամանակ ես աշխատում եմ նրանից խոստում առնել, որ բաց կ'անէ դուռը միայն հայերի առաջ, իսկ ոչ ինքը և ոչ էլ կապանները, ինչ էլ որ պատահելու լինի, դուրս չեն գայ: Մօրիսը տատանում է և յետոյ ինձ տալիս է խուսափողական պատասխաններ:

Դժուար է երևակայել այսպիսի ըստապողական վիճակի յուզմունքը:

Նոյեմբեր 12.—Ուղիղ կէսօրին ես և Մօրիսը կարդում էինք մի հեռագիր, ծանր խաղում էր ներքեի գրասենեակում, բակի վրայ, երբ լսուեց Պանայօտտիի շտապ լուսնածայնը, նա՝ բացեց դուռը, խից հրացանը կոչելով՝

—Այս անգամ սկսուած է.

—Ի՞նչը, ասաց Մօրիսը ցատկելով, մինչդեռ ես խլցի երեսնա.

—Փողը հնչում է վալիի բնակարանից. համիդէի մի բառալիօն կրակում է փողոցներում, շարժում են դէպի շուկան: Ահա, լսում էք:

Եւ իսկոյն լսում են լրագմաթիւ հրացանների ձայներ:

Մօրիս վազում է իր սենեակը, հագնում է իր համազգեստը, խլում է հրացանը և կանգնում է լուսամտի առաջ: Նա հրամաններ է տալիս: «Իու, Պանայօտտի, իջիր փողոց. դու, Մհամեդ, գնա դէպի եկեղեցիներ»:

Ես յանձնում եմ երկսան Լիւսիին, որը, չուտով իր անկողինը բարձրացնում է լուսամտի առաջ գնդակների դէմ մի պատուար պատրաստելու համար: Նա մի բառ էլ չի ասում, գլուխը չի կորցնում իմ քաջ հայրենակցուհին: Մօրիսը բարձրանում է տեղբայր վրայ: Այստեղից մենք լսում ենք խորհուրդի հրացանաձգութիւն: Երբեմն լսում են աւելի խուլ որոտներ. կարծեմ թնդանօթի ձայն է: Մօրիսը հաւատացնում է, որ դա կանոնաւոր գօրծի հրացանաձգութիւն է:

Ամեն կողմից լուում են յուսահատ ձիւներ, խռնոցներ, ուռնոցներ: Սա տեւում է 20 րոպէ: Յետոյ ամեն ինչ լուում է:

Տիրում է մահուան լուսթիւն. ամուսինս կրկին վար է իջնում դանդաղութեամբ: Նա կատաղել է այս աւագակների դէմ: Ես նրան աղաչում եմ խաղաղ մնալ:

Իր պատուէրի համաձայն՝ ես՝ վերջնում եմ ռազմամթերքը և տանում եմ ներքեի գրասենեակը, ուր գտնուում են դէնքերը:

Պանայոտիկ պահպանում է փողոցը. Մհամմեդը հիւպատոսարանից գրնում է եկեղեցի, ուր 2000 քրիստոնեաներ կան փակուած և կրկին յետ է գալիս:

Մենք ստանում ենք հակիրճ լուրեր Պանայոտիկից: Ամենքին կոտորել են շուկայում. ոչ մի հայ չէ աղատուել: Մի քանիսը փախել, ծածկուել են մի ամբարում, բայց զօրքը ական է փորել, ներս է մտել, այս վայրկենիս նրանց կոտորում են սուկններով, սրա համար է, որ էլ աղմուկ չի լսում: Զինուորներն անցնում են փողոցով բեռնաւորուած աւարով, ձեռներն արկնոտ: Երկու սպաներ գնում են և նրանց հետևում են երկու համալնք:

Ամուսինս ինձ ասում է.

— Ես չեմ կարող այսպէս մնալ առանց իմանալու՝ թէ ի՞նչ եղան մեր հայրենակիցները:

Ցանկարծ նա մտածում է, թէ դուցէ նրանք այդտեղից իրան նշաններ են անում: Նա շուտով բարձրանում տեր-բասի վրայ, ես նրան հետևում եմ. հեռւում լսում է զնդակների սուլոց: Մենք ոչ մի նշան չենք տեսնում:

Ցանկարծ Մօրիսն ինձ ասում է. Այ՛ քեզ բան: Ի՞նչ է անում այս մեր դիմացի մարդը:

Ես նայում եմ, նա ինձ ցոյց է տալիս մեղանից երեսուն մետր հեռու վերնատան հերթիկից մի հայի գլուխ, հրաքանդ այտին: Հետաքննում ինձ մի կողմ է մղում, մի զնդակ անցնում է, մի քիչ ծուխ է դուրս գալիս հերթիկից:

— Օհ, օհ, սա ինձ համար էր, ասում է Մօրիսը, այ քեզ օյին... այդ բանը մենք կը պարզենք յետոյ. Իսկ այժմ դիմենք ծառաներին. Թիւրք դիւնուորները վերջացրին, նրանք յղփացան, այժմ ամբոխն է սկսելու:

Ծառաները դողողալով մերժում են մեր առաջարկած դէնքերը:

Այս վայրկեանին հասնում է բժիշկ Գարեգինը ինչպէս մի խնթ, շորերը պատռոտած. նա փախել է մի խումբ կատաղիների ձեռքից. իր տունը տակն ու վրայ են անում: Հէնց որ նա մեզ մօտ մտաւ, ամեն կողմից հայերը թափուցին նրա յետևից թանկագին իրեր ձեռներին: Նրանք իրար հրհրում են, ճշում են, ընկնում են:

Ոմանք ներս են մտնում պատերի վրայից. պարտէզը, բակը, բնակարանը լցում է, ամուսինս դառնալով սևով է ծածկել տալիս, որ նշանակում է, թէ մեծ շտանգ կայ:

— Դեհ, ասում է նա, փրկենք նախ Ս.-ի ընտանիքը:

Մ. Ս. դրազօմանը սիրիացի է, մեծ վտանգ չը կայ նրա համար դուրս գալ, բայց նա գլուխը կորցրել է:

Մհամմեդը, մեր երկրորդ կալասը, մի վիթխարի չեղքից, մենակ է գնում նրա ընտանիքը փնտռելու, իսկ Պանայոտիկն մնում է մենակ պահպանելու և՛ փողոցը, և՛ եկեղեցին:

Այս վայրկենին՝ բոլորովին մեզ մօտիկ լսում է մի բարձր ձիւ. դա մի հայ է, որ փախչում էր և որ խողեսողուց: Ուռնացող մի խումբ դէպի մեզ է գալիս ճալով՝ զգէպի եկեղեցին, դէպի եկեղեցին: Մօրիսն ինձ ասում է. — Կրակը, բայց օդի մէջ, պէտք չէ սպանել:

Դրսի աղմուկի վրայ մեզ մօտ գրտնուող հայերը բոլորը մէկէն աղաղակում են, սարսափած գետին են թափուած կամ կծկուած անկիւններում:

Մի կէս ժամ յետոյ Մօրիսն ինձ ասում է.

— Բանը սրանով չի վերջանայ, իսկ մեր Մհամմեդն էլ յետ չ'իկաւ. դուցէ նա սպանուած է. մնում է Պանայոտ-

տին: Փոյթ չէ, նախ և առաջ մեր հայրենակիցներին ապահովութիւնը. ես այժմ Պանայոտովին կ'ուղարկեմ վալիին ասելու, որ ես նրան պատուիրում եմ պաշտպանել Քրանսիական միասիականը:

— Պանայոտովին, կանչում է ամուսինս լուսամտուից: Քաջասիրտ մարդը վազէվազ գալիս է: Մօրիսը նրան հասկացնում է ինչ պէտք է ասել:

— Լաւ, ասում է ծառան առանց տատանուելու. գնում եմ:

— Այնատիր յետ գալ:

Գալասը հեռանում է.

— Դէհ, տիկին Գարլիէ, ասում է Մօրիսը վտանգի առաջ եռանդի եկած, ես ձեզ նշանակում եմ առաջին կալաս: Դուք պիտի պահպանէք հիւպատոսութանի դուռը. իսկ ես վերից կը հսկեմ այն փողոցը, որ տանում է դէպի եկեղեցին:

Յետոյ նայելով մեզ լսող այս տհաճ զին բաղմութեանը՝ նա շարունակում է.

— Ի՞նչ ասել, երբ այս հինգ հարիւր հոգուց և նշ մէկը ընդունակ չէ գէնք բռնելու...

Փաստն այն է, որ նրանք մեր առաջ կանգնած հառաչում և լալիս են... Այս վայրկենին ես լսում եմ, ինչպէս Մօրիսը կրակում է: Ես դուրս եմ գալիս դրան առաջ. փողոցը դատարկ է, բացի խաբկից, միւս նեղ փողոցի մօտ: Եւ քանի ամուսինս կըրակում է, ես էլ եմ կրակում հէնց այնպէս: Զուտով մի կատաղի խումբ առաջանում է, բոլոր ուժով նետում են դէպի մեզ կացիները:

Ես սաստիկ վախեցած՝ յետ եմ քաշուում: Կացիները ընկնում են գետին կայծեր արձակելով քարերի վրայ: Ես իրաւունք ունէի կարծել, որ ամեն ինչ վերջացաւ... Նրանք հեռացան:

—

Մեծ վտանգը անցած է թւում. ահա և Պանայոտովին: Նա զինուորների սուրինները հեռացնելով՝ ներս է մտել վալիի մօտ և նրա աչքերի մէջ նայելով հրամայել է քրանսիական հիւպատոսի կող-

մից—պէտք է տեսնել, թէ նա ինչպէս է արտասանում այս խօսքերը—անմիջապէս զինուորներ ուղարկել պաշտպանելու միասիականը և դադարեցնել կոտորածը: Եւ նա յաջողեցրել է. գնեցեալը և վալին իրար երես են նայել քաջացած. զափթիէներ են գնացել վազէվազ: Ցասն լրպէից յետոյ մենք էլ կ'ունենանք մեր պահապանները և նոյն իսկ շրջող պահապաններ կը հաստատուեն:

— Զատ լաւ, ասում է Մօրիսը, հիւնայի է: Ահա մի լաւ դործ, և որովհետեւ այսօր էլ վտանգ չը կայ, Պանայոտովին, ճանապարհ դիր այս մարդկանց... Ի՞նչպէս չեն մտածում սրանք, որ թիւրքերն աւելի համարձակօրէն կը կողոպտեն ու կ'այրեն նրանց անտէր մնացած տները:

Հայերը դուրս են գնում հայհոյելով: Աւելի խելացիները գտնում են, որ հիւպատոսն իրաւունք ունի, մեր սալօնում մնում է միայն Գարեգինը, մի քանի պատուար անձինք, կանաչք և երկու եղիսկոպոսներ, մէկը կաթողիկ, միւսը լուսաւորչական:

Ամենն էլ խլտտ սոված են: Ես Լիւսիի հետ խոհանոց եմ գնում կրակ առնելու, և մի քառորդ ժամից յետոյ մենք բերում ենք բիֆշտեկսի պէս մի բան, որից ծխի հոտ է գալիս, Մօրիսը բաց է անում սարդինի մի արկղիկ: Սեղան ենք նստում, բայց անմիջապէս պայթում է հրացանաձգութիւնը մեզանից մօտիկ: Թիւրքերի խմբեր են, որոնք գալիս են դէպի եկեղեցին զրոհ տալու համար, և Պանայոտովին ջլրում է: Երեք անգամ ամուսինս դուրս է գնում փողոց, հրացան արձակում և վերադառնում

Վերջապէս գալիս է մի սպայ քրսան և հինգ զափթիէներով: Բայց այս զինուորները մեզ բնաւ վստահութիւն չեն ներշնչում: Ամուսինս նրանց տուն չէ թողնում՝ մեզ մօտ եղած փախստականների պատճառով: Նա պահանջում է, որ նրանք մնան փողոցի մէջտեղում, մէջքերը դարձրած մեր տանը: Սա նրբանց շատ էլ հաճելի չէ, բայց երբ

Մօրիսը հրամայում է, պէտք է հնազանդուել:

Բայց ի՞նչ եղաւ մեր Մհամմեդը: Անհանգիստ ենք նրա համար: Մօրիսը պահանջում է սպայից, որ նա ուղարկէ երեք մարդ նրան փնտրելու և ազատելու, եթէ պաշարուած է:

Վերջապէս ահա և նա Մ. Ս.-ի քրորոջ և եղբօր որդիներին հետ. նրանք էլ են սեղան նստում:

—Այս լաւ, Մհամմեդ, ասում է Մօրիսը. դէ հիմայ էլ գնա եկեղեցի և ընկերացիր այն հայերին, որոնք կը կամենան վերադառնալ տուն: Գնա, գօտիդ պնդացրու, հոգիս. տես, ես էլ չեմ նախաճաշում:

Բարձրահասակ շէքքէզը գնում է: Մի քանի մուսուլմաններ նրան տեսնելով, դուրս են գալիս մի տնից, առաջարկում են նրան իրանց ընկերանալ և կողոպտել:

Նա մերժում է:

Չարունակ լսում են հրացանի ձայներ աւելի և աւելի հեռուից: Ես տեսնում եմ, ինչպէս անցնում են մահմադականներ կողոպուտը շալակած, հրաշալի մետաքսեղէններ, ոսկեթել բաՆուած կտորներ:

Մօրիսը հրամայում է բռնել բոլոր թալանողներին, որոնք կը համարձակուեն անցնել մեր հիւպատոսարանի առաջից:

—Թող ինչ ուզում է լինի, բայց նրանք պարտական են յարգանք տալ դէպի մեզ:

Երեկոյան դէմ Պանայօտտին իմանում է, որ միսսիաների կրօնաւորներն ու կրօնաւորուհիները ողջ և առողջ են: Ամբօխը շարունակում է կողոպուտը մանաւանդ անտէր ձգուած տներում: Այս ամբօխը կատարել է զագանութիւններ: Ձէկը շունենալով՝ նրանք կօտորել են իրանց զոհերին մահակներով, երկաթէ ձողերով, կամ փշրել են նրանց գլուխները քարերի տակ կամ խեղդել առուի մէջ նրանց սարսափած կանանց և զաւակների աչքի առաջ: Չատ հայեր այսպէս կոտորուել են ա-

ռանց պաշապանութեան փորձ անելու: Նրանց մերկացնում և սարսափելի կերպով խոշտանկում էին սպանելուց առաջ:

...
Նա իմանում եմ, որ ժամի 6-ին մուէզգիները մինարէնների կատարներից շընսրհաւորել են ժողովրդին լաւ կոտորածի համար:

Նոյեմբեր 13.—Խաղաղ օր է սկսւում, թէ և մի քանի հրացանի ձայներ են լսում մէջընդմէջ: Մօտ 1200 մարդ է սպանուած, բայց 5000-ից աւելի մնացել են ողջ առողջ, մեր շուրջը եղած թաղերը ազատ են: Պանայօտտին տեսնելով՝ որ եպիսկոպոսներն ու իրանց հետևորդները մեզ վրայ թափուած են մնում, նրանց խորհուրդ է տալիս գնալ: Նրանք էլ միկնում են...

Ամուսինս ինձ յայտնում է, թէ իր երկու կալաների հետ գնում է այցելելու կրօնաւորներին: Ասացին, որ նրանք ազատուած են, բայց նա կամենում է իր աչքով տեսնել: Նա իր դրագօման Մ. Ս.-ին պատուիրում է զինուել. բայց սա սարսափած աղբնում է նրան դուրս չը գնալ: Ամուսինս զարմանքով ուսերը բարձրացնում է:

—Մի վախճաք, պարոն. կինս ձեզ կը պաշտպանէ:

Բժիշկ Գարեգինն էլ կողքերէ է սառնասրտութիւնը, բայց նա գոնէ գիտէ, որ իր զուլիքը գնահատուած է. ինչ որ ինձ ապշեցնում է, դա այս մարդկանց սարսափն է հրազենների առաջ:

Մօրիսի բացակայութեան բոլոր ընթացքում ես մնում եմ վերի լուսամտի մօտ և հսկում եմ զինուորների վրայ... Անցնում է վալին, լաւ ժպտատուած թիկնապահներով, նա ժպտալով ինձ բարևում է ձեռքի նշանով, իսկ իր ըսպանները՝ սրով:

—Այդ ինչպէս համաձայնեցիք տիկին, ասում է նա, որ հիւպատոսը հեռանայ, ուրեմն դուք էլ էք գտնում, որ իմ թիւքերը վտանգաւոր չեն:

—Այո՛, պատասխանում եմ ես ցոյց

տալով ատրճանակս, երբ մարդ սրանից ունի, վտանգաւոր չեն:

Վալին էլ չէ ժպտում. նա հեռանում է հաւատացնելով ինձ, թէ նա գնում է քաղաքում կարգ հաստատելու: Ամուսինս վերադառնում է: Դուրս է գալիս, որ դեռ կոտորածը չարունակւում է, միայն հեռաւոր ազդարակներում: Միսսիաները չեն աւերուել, բայց դռները ծակոտուկ են գնդակներից և կացիների հարուածներով: Քոյրերը ժողովել են շատ երեխաներ, իսկ հայրերը տղամարդիկ:

Այս վայրկիսին ամուսինս տեսնում է ուշացած կողոպտողները մէկին, որ անցնում է սիգարը բերանին և յախորտակով մեզ է նայում:

— Բռնեցէք այս թշուառականին. հրամայում է ամուսինս:

Ձինուորը տեղից չէ շարժւում: Մօրիսը ցատկում է և իր ատրճանակի փողը նրա ճակատին բռնում: Այն ժամանակ զինուորը հայհոյելով բռնում է աւագակին և տանում է վալիի մօտ: Մօրիսն ասում է միւսներին, թէ նրա քանիք պիտի օգտուեն այս դասից, բայց մի հաստափիղը նրան պատասխանում է:

— Սա պղտելի է, բոլոր մեր ընկերները հարստացան, մինչդեռ մենք ունինք չը շահուեցինք: Դուք մեզ վրնասում էք:

Դատադի դէմքով մի ուրիշ զինուոր ասում է ատամների արնաքից.

— Այն խարոյկը, որ ձեր Դարեգի-նին պիտի այրէ, բոլորովին պատրաստ է:

Ի՞նչ անել:

(Կը շարունակուի)

ԲԱՋՄԱՎԱԶԴ. Յունուար. «Գերմանական ազդեցութեան վրայ» վերնագրի տակ Բազմավէպի այս տարուայ առաջին համարում տպուած է մի ուշադրաւ յօդուած:

Գերմանական Վիլհելմ Բ. կայսրը մի անգամ ասել է, թէ գերմանական հանճարը գերադաս է բոլոր ազգերի

մէջ: Քրանսիացի գրող Ժակ-Մորլան այս պարծենկոտ յայտարարութեան անհեթեթութիւնը ցոյց տալու համար՝ մի քանի հարցերով դիմում է մի շարք ֆրանսիացի և օտար նշանաւոր անձանց՝ նրանց կարծիքն իմանալու գերմանական մտքի ազդեցութեան մասին: Պատասխանները շատ են և հետաքրքիր: Բայց մեր կարծիքով ամենահետաքրքիրը Տուրինի հռչակաւոր ուսուցչապետ Չեղարէ Լօմբոզօյի կարծիքն է, որ քաղում ենք Բազմավէպից:

«Թերևս հիմա Անգլիա Գերմանիայէ աւելի հանճարաւոր իմաստասէրներ և գիտնականներ ունենայ, մասնաւոր թէ Միացեալ-Նահանգք սկսան Անգլիոյ տեղի անցնիլ:

Բայց ինչ որ ալ ըլլայ, ես անոնցմէ եմ, որ կ'ընդունեն և չեն մերժիր օտար ազդեցութիւնները: Վասն զի գիտութիւնը քաղաքական պատեր չ'ունի: Եթէ ազգ մը ինքզինք սկսի ուրիշներէն վեր դնել, երթալով կ'իյնայ, որովհետեւ չ'օգտուելի օտար ազդեցութիւններն ու չ'ընդունելով օտար գիտերը, կը վնասէ նոյնիսկ իւր գիտերուն և կ'իյնայ հիւժման մէջ: Ներկայիս Գերմանիա այդ վտանգին մէջ է: Իր ներկայ մեծութեամբ և ամբարհաւաճութեամբ չափազանց կ'արհամարհէ ուրիշ ազգաց արդիւնքը:

Ինքնըստինքեան մեր կեանքի հետ ոչ մի աւընչութիւն չ'ունեցող այս խնդիրը առիթ է տուել Բազմավէպին մի զուտ ազգային-գրական հարց պարթեցնելու, նացականում է իմանալ թէ՛

1) Ներկայիս գերմանական մատենագրութիւնն է, որ ունի աւելի ազդեցութիւն հայ ազգին վրայ, թէ՛ գաղղիականը:

2) Ո՞րը կրնայ օգտակար համարուիլ մեր ազգին ապագայ յուսադրութեան համար, միշտ ի նկատի առնելով անոր արդի կացութիւնը:

«Ես չեմ ուզեր և չեմ ալ կարող միւլի այս հարցմանց պատասխաննի-

ըուն մէջ—շարունակում է Բազմավէպի յօդուածագիրն Հ. Մ. Նուրիխան—միայն կը համարձակիմ համառօտիւ հաստատել, ինչ որ էր անցեալն, և կամ ինչ որ է ներկայն»:

Մի համառօտ տեսութեամբ յօդուածագիրն Հ. Մ. Նուրիխան գալիս է այն եզրակացութեան, թէ ռուսահայերը՝ գերմանական և թիւրքահայերը՝ ֆրանսիական ազդեցութեան ներքոյ են. այս կարծիքը ճշմարիտ է, բայց բնաւ նորութիւն չէ. վաղուց է, որ եւրոհայերը է ծագում հայ ժողովրդի երկու մեծ հատուածների մտաւորականի և գրական ուղղութեան մասին, մէջ է բերում նոյն կարծիքը:

Մասնաւորապէս մեզ համար աւելի ուշագրաւ պիտի լինէր Հ. Նուրիխանի յօդուածը, եթէ նա ծանրանար թիւրքահայ և ռուսահայ գրականութիւնների ուրոյն-ուրոյն դոյն տուող այլ գործօնների վրայ:

Յայտնի է, որ թիւրքահայ գրականութիւնը իր Մաթիլդներով, Ժօզէֆիներով, Փանթիւններով Պօսոյ գրականութիւն եղաւ, կտրուած գաւառներից, հայ ժողովրդի ամբողջութիւնից. մինչդեռ ռուսահայ գրականութիւնը հէնց սկզբից ըուն ժողովրդական կնիք կրեց, ծնունդ ժողովրդից և անունդ առաւ համարեա բացառապէս ժողովրդական ոգուց: Երկու գրականութիւնների այս խոշոր տարբերութիւնը վերադրելի է արդեօք ամբողջապէս մէկի ֆրանսիական և միւսի գերմանական ազդեցութիւն կրելուն, թէ՛ կան և այլ խորունկ պատճառներ, որոնք առաջնակարգ նշանակութիւն են ունեցել ռուսահայ և թիւրքահայ մտքերի իրարից տարբեր ուղղութեան մէջ:

Անշուշտ կան և՛ այլ հանգամանքներ. այստեղ նպատակ չ'ունենք ծանրանալ այս հարցի մանրամասնութիւնների վրայ, կ'առնենք սակայն, որ նորագոյն գրական անդամսանի առաջին մշակները բացառապէս ժողովրդից ծնուած և ժողովրդի մէջ ապրած մարդիկ եղան. Արտիսան, Բաֆ-

ֆի, Պոռչեան, Աղայեան ամենքն էլ գիւղից առաջ եկան և ժողովրդի լայն, բեղմնաւոր ոգու երկունքի պըտուղներ եղան: Դա մի վերին աստիճանի խոշոր հանգամանք է ռուսահայ գրականութիւնը բնորոշելու համար:

Դիւղի, ժողովրդի, նրա ցաւերի գալրոցն այնքան կրթիչ է, այնպէս ուժեղ մղումն է տալիս բնաւորութիւններին, որ ապագայ հանգամանքները մեծաւ մասամբ անկարող են դառնում այլ ուղղութիւն տալնրանց. մեզ անհրճաբիւն է թուում կարծեմ, թէ գիւղացի Արտիսանը եթէ ֆրանսիական դաստիարակութիւն ստանար, պէտք է աչքաթիղ անէր ժողովրդական կեանքը, որ մենք «Վէրք Հայաստանի» ժողովրդական վէպը չէինք ունենալ: 2որս-հինգ տարուայ օտար կեանքը չէ կարող ջնջել մի քանի տասնեակ տարիներ ապաւորուած պատկերները շիտակ, զգայուն հոգիներում:

Բազմավէպի հէնց միևնոյն համարում Խ. Արտիսանի կենսագրականի մէջ Հ. 2րաքեան պ. 2օպանեանի հետ իրաւացի կերպով ասում է. «հինգ տարուան եւրոպական կեանքէ և համալսարանական ուսումնասիրութիւններէ յետոյ Արտիսան իր վէպին մէջ կը մնայ գեղջուկ մը»: Մեր կարծիքով Արտիսան կը մնար նոյն գեղջուկը, եթէ այդ հինգ տարին ֆրանսիայում անցրած լինէր:

Այդպէս չ'սկսուեց թիւրքահայ արդի գրականութիւնը. նա ծնաւ Պօսում, այսինքն ներպայում, մինչդեռ ըուն ժողովրդի մնաց Ասիայում. բաժանող ահագին տարածութիւնը արուեստական հեշտութիւններ էլ չը տուեց յարաբերութեանը. գաւառները մոռացուեցին, և ժողովրդը դուրս մնաց Պօսի գրականութիւնից: Հետաքրքիր է, արդեօք Պօսիս անելի՞ պիտի ուշք դարձնէր դաւառական կեանքի վրայ, եթե նա հրաշքով գերմանական ազդեցութիւն կրած լինէր: 2ներ կարծում: Պօսի դիրքը այստեղ բացատրութիւնների տեղ չէ թողնում, ինչպէս երևում է, վերջերս թիւր

քահայերի մէջ սկսուել է մի զբաղական շարժում, որ դուռ ժողովրդական բընոյթ ունիւ Մնշուշտ դա մի վերին աստիճանի ուրախալի երևոյթ է, սակայն այժմէն իսկ կարելի է ասել, որ այդ շարժումը յաջողութիւն կ'ունենայ միայն երկու դէպքում—կամ դատաւները պէտք է հնարաւորութիւն ունենան իրանց ինքնուրոյն զբաղականութիւնն ստեղծելու, կամ Պօլիսը նիւթական յարմարութիւններ պիտի ունենայ աւելի սերտ, աւելի մօտիկ յարաբերութեան մէջ մտնելու դատաւական ժողովրդի հետ: Եթէ Պօլիսը թիւրքահայերի դուխն է, զատաւները սիրտն են կազմում. որքան ժամանակ որ սրանք անշատուած մնան, զբաղականութիւնը կը լինի թերի, անկատար:

Ի դէպ է ասել, որ «Մուրճի» ներկայ համարում մեր աշխատակից պ. Առանձար ի միջի այլոց խօսելով թիւրքահայերի մէջ սկսած այդ ժողովրդական զբաղական շարժման մասին՝ այն կարծիքն է յայտնում, թէ ռուսահայերը բաւականաչափ լուրջ ուշադրութեան չեն առնում այդ նշանաւոր երևոյթը:

Պէտք է նկատենք պ. Առանձարին, որ այդ զբաղական շարժումը ռուսահայերի համար թէև շատ ուրախալի, շատ մխիթարական երևոյթ է, բայց զարմանք, հիացմունք չարժեքուց շատ հեռու է, որովհետև մեզ համար դա մի ծանօթ, համարեա անցնող մտաւոր

շրջան է: Այն, ինչ թիւրքահայերն այժմ են սկսում, այսինքն ժողովրդական կեանքի ուսումնասիրութիւնը, ռուսահայ զբաղական զործիշներն անում են սկսած անցեալ դարի կիսից: Թլկատենցիներ, Զարգարեաններ, Գեղամներ մենք ունեցել ենք և ունենք նաև այժմ, ահա թէ ինչու սրանց զբաղական զործունէութիւնը մեզ համար մի նոր երևոյթ չէ համարում: Պ. Առանձարի հիացմունքը իրեւ թիւրքահայի, հասկանալի է, նոյնչափ հասկանալի պիտի լինի նաև մեր ռուսահայերին նուազ ոգևորութիւնն այս երևոյթով:

Պօլսական և զատաւական հայ միտքն ի մի ձուլելու համար՝ ինչպէս ասացինք, պակասում են նիւթական հանգամանքներ. օտար զբաղական ազդեցութիւնները այդ միացուած մըտքին այս կամ այն ուղղութիւնը տալ կարող էին, բայց նրանց իրարից անջատել երբէք չեն կարող:

Ահա թէ ինչու մենք գտնում ենք թիւրքահայերի մէջ սկսած զբաղական շարժումը խիստ ուրախալի, բայց նրա յարատեւութիւնը և արդիւնքը կարծում ենք կախուած է մեծաւ մասամբ քաղաքական պայմանների հրնարաւոր և մօտիկ փոփոխութիւնից: Այլապէս այդ շարժումն էլ նոյն վախճանը կ'ունենայ, ինչ վախճան ունեցաւ խրիմեանի ձեռքով սկսածը Վախում և Վարազում: